

הרב יהודה זולדן, באר יהודה – מגילה, עמ' 217-229

שיעור יג

רבי נטע בפורים, רחץ בי"ז תמוז, וביקש לעקור ט' באב

(מגילה ה ע"א-ע"ב)

הקדמה

- א. מלאכה ונטיעה של שמחה בפורים
 - ב. רבי רחץ בפרהסיא בי"ז בתמוז וביקש לעקור ט' באב
 - ג. נטיעות של מלכים בזמן שיש לישראל מלכות
- סיכום

הקדמה

בגמרא (ה ע"א-ע"ב) נאמר:

אמר רבי אלעזר אמר רבי חנינא: רבי נטע נטיעה בפורים, ורחץ בקרונה של ציפורי בשבעה עשר בתמוז, ובקש לעקור תשעה באב ולא הודו לו.

בירושלמי (א, א) נאמר גם כן:

רבי היה מפרסם עצמו שני ימים בשנה. רוחץ בשבעה עשר בתמוז, ונוטע נטיעות בפורים.

עוד נאמר בירושלמי (מגילה א, ד; תענית ד, ו; יבמות ו, ו):

רבי בא בר זבדא בשם רבי חנינה: ביקש רבי לעקור תשעה באב ולא הודו לו.
אמר לו רבי אלעזר: עמך הייתי ולא איתאמרת. אלא ביקש רבי לעקור תשעה באב שחל להיות בשבת ולא הניחו לו. אמר: הואיל ונדחה, ידחה. אמרו לו: ידחה למחר.

נתמקד בעיקר בנטיעתו של רבי בפורים, וניסיונותיו של רבי לשנות את אופי התענית בי"ז בתמוז ולעקור את ט' באב.

א. מלאכה ונטיעה של שמחה בפורים

מדוע רבי נטע דווקא בפורים, ומדוע פרסם את הדבר? בירושלמי (א, א) הובא העניין במסגרת דיון בשאלה אם אסור או מותר לעשות מלאכה בפורים. רבי סבר שאפשר, והוא היה נוטע בפורים בפרסום כדי שהכול ידעו שמותר לעשות מלאכה בפורים. לעומת זאת, רב נחמן אמר בשם אביו, רב שמואל בר נחמן, שהוא חלק עליו ואסר לעשות מלאכה בפורים.
בבבלי הוצגה דעת רבי באופן שונה. הגמרא (ה ע"ב) שאלה:

ורבי, היכי נטע נטיעה בפורים? והתני רב יוסף: "שמחה ומשתה ויום טוב" (אסתר ט, יט).
"שמחה" – מלמד שאסורים בהספד, "משתה" – מלמד שאסור בתענית, "יום טוב" – מלמד שאסור בעשיית מלאכה!

שלוש תשובות לשאלה זו. התשובה הראשונה:

אלא: רבי בר ארביסר הוה, וכי נטע – בחמיסר נטע.

איני? והא רבי בטבריא הוה, וטבריא מוקפת חומה מימות יהושע בן נון הוא!

אלא, רבי בר חמיסר הוה, וכי נטע – בארביסר הוה.

הגמרא העמידה שרבי נטע נטיעה זו כשהיה בטבריה,¹ והדיון הוא אם נטע ב"ד או בט"ו באדר, בהנחה שהוא סבר שפורים עצמו חל ביום האחר. אם נטע ב"ד באדר, מכאן שסבר שיש לקרוא מגילה בטבריה בט"ו באדר. אם נטע בט"ו באדר, כנראה סבר שיש לקרוא בטבריה ב"ד באדר. גם אם נוהגים שלא להתענות ולהספיד בשני הימים הללו, מלאכה מותר לעשות ביום שאין קוראים בו מגילה.² בהקשר זה דנה הגמרא מתי קוראים מגילה בטבריה, ולדברי הגמרא רבי סבר שטבריה היא עיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון ויש לקרוא בה מגילה בט"ו באדר.³ כמו כן, בתוך הסיפור מסופר בגמרא שם שהאמורא רב ראה אדם שזרע כותנה בפורים, והוא קילל את הכותנה והיא לא צמחה מאחר שהיא נזרעה ביום הפורים עצמו.⁴

התשובה השנייה היא תשובתו של רבה בריה דרבא, שעם ישראל לא קיבל על עצמו לאסור מלאכה בפורים.⁵ רב קילל את הכותנה של אותו אדם, כי באותו מקום קיבלו על עצמם שלא לעשות מלאכה בפורים, ואילו במקומו של רבי לא קיבלו זאת על עצמם. התשובה השלישית והאחרונה היא שרבי נטע נטיעה של שמחה:

ואיבעית אימא: לעולם נהוג, ורבי נטיעה של שמחה נטע. כדתנן: עברו אלו ולא נענו – ממעטין במשא ומתן, בבנין ובנטיעה, באירוסין ובנישואין. ותנא עלה... נטיעה – נטיעה של שמחה... איזו היא נטיעה של שמחה? זה הנוטע אבורנקי של מלכים.

רש"י (שם ד"ה נטיעה של שמחה) הסביר:

נטיעה של שמחה – דכיון דפורים יום שמחה הוא, מותר לנטוע נטיעה של שמחה.

הריטב"א (שם) חידד והוסיף:

פי' וכיון דבתענית צבור אסרין נטיעה זו מפני שהיא נטיעה של שמחה, דינא הוא דתשתרי לפורים שהוא יום שמחה.

יום פורים והשמחה שבו הם ניגוד לימי צרה, שהולכים בהם כנזופים ועושים אך ורק פעולות הכרחיות. על פי תשובה זו של הגמרא, אין מדובר בהיתר גורף של רבי לעשות כל מלאכה בפורים,

¹ תוספות (ד"ה והא) כתבו שרבי היה בטבריה בזמן אנטונינוס [על פי הגהות הב"ח אות ו]. הריטב"א (שם) ביאר עוד שכן היה מקובל אצל חכמים, שמקרה זה היה כשרבי התגורר באותו זמן בטבריה, "והכי אשכחן במסכת עבודה זרה (י ע"א) דבעא אנטונינוס דתתעביד טבריא קלניא, ומשמע שאמר לו כן לכבודו מפני שדר בה וכל התלמידים". בגמרא (כתובות קג ע"ב) כתוב שרבי התגורר בציפורי ובבית שערים, "וי"ל דמתחלה הוה בטבריא ואחר כך בציפורי ובית שערים".

² הרב מאיר שמחה (חדושי ר' מאיר שמחה, ה ע"ב) כתב שלדברי הירושלמי (א, ד), כשט"ו באדר חל בשבת דוחים את הסעודה ליום ראשון. "אם כן הכי נמי יום הסעודה אסור במלאכה. אם כן יכול להיות דלרבי פשיטא דעיר פרזי הויא, ומוקפין עשו יום משתה באחד בשבת, ומשום הכי נטע באותו יום דעל זה לא אסירה חדא בחברתה כיון דלאו ט"ו הויא, ודוק". בהרחבה בשיעור יב: זמן הסעודה בפורים משולש.

³ על מועד קריאת מגילה בטבריה, ראה בהרחבה בספרי: מגילה במוקפות חומה, עמ' 238–239, 290–295.

⁴ ע"פ הסברו של הרב יואל סירקיש (בית חדש, ב"ח, טור אורח חיים סי' תרצו, א).

⁵ בירושלמי (א, א) אמר רב חביבא את התשובה הזו בשם חכמי בבל.

אלא הוא התיר באופן מיוחד דווקא נטיעה של שמחה – אבורנקי של מלכים.⁶ מהו אבורנקי של מלכים? רש"י (שם ד"ה ונטיעה):

נטיעה של שמחה, כגון אבורנקי – אילן שצילו נאה, כגון אילן שכופין אותו על גבי כלונסות ויתדות, והמלכים אוכלין תחתיו בימות החמה ומתעדנין בה במיני שמחות, ובנין בית חתנות לבנו – כשמשיא אשה לבנו הראשון היה בונה לו בית, ועושה לו חופה בתוכו, אלמא: איכא נטיעה של שמחה.

רש"י (תענית יד ע"ב ד"ה אבורנקי) פירש עוד:

אבורנקי של מלכים – שכך היו נוהגין כשנולד בן למלך היו נוטעין אילן לשמו, ויום שממליכין אותו עושין לו כסא ממנו. לישנא אחרינא: אילן גדול המיסך על הארץ לטייל המלך תחתיו, ודומה לו בעירובין (כה, ב): "ההוא אבורנקא דהוה ליה לריש גלותא בבוסתניה".

הרמב"ם (הל' תעניות ג, ח) כתב: "נטיעה של שמחה כגון מיני הדס ומיני אהלים". אין מדובר על נטיעות שיש הכרח לטעת אותן דווקא ביום זה, אלא בנטיעות של רווחה ונוי, כדרכם של מלכים שיש להם גנים ועצים לנוי וצל לטייל בו; או נטיעה שהיא סמלית ביסודה, שנוטעים כדי ליצור אחר כך כיסא לאותו בן מלך שנולד עתה, כשהוא יתמנה להיות מלך.⁷

ב. רבי רחץ בפרהסיה בי"ז בתמוז וביקש לעקור ט' באב

בירושלמי (א, א) כתוב על רבי בלשון רבים: "ונוטע נטיעות בפורים" – הרבה נטיעות או במשך מספר שנים, ושרבי "היה מפרסם עצמו" בפעולות הנטיעה. לפי התשובה האחרונה בבבלי (ה ע"ב) מדובר על נטיעה אחת שהייתה בטבריה. מה המשמעות לכך שרבי נטע את נטיעות השמחה הללו בפרסום? מה הוא רצה לבטא בכך? גם אם רבי רצה לפרסם ברבים שמותר לעשות מלאכה שיש בה שמחה בפורים, מדוע דווקא נטיעת עצים? נראה שנטיעה בפרסום בפורים קשורה לפעולה נוספת שרבי היה עושה גם כן בפרסום בכל שנה – רוחץ בי"ז בתמוז. לפי הבבלי (ה ע"ב) הוא היה רוחץ בקרונה של ציפורי, ורש"י (ד"ה בקרונה) הסביר: "ביום השוק, בפרהסיה, בשעת הילוך קרונות",⁸ או שאפילו "לאו דוקא בקרונה, אלא כלומר בפרהסיה" (תוספות מגילה שם ד"ה ורחץ). בהמשך נאמר עוד בבבלי שהוא ביקש לעקור את תשעה באב ולא הודו לו, ורש"י (ד"ה ולא הודו) כתב שחכמים לא הודו לו רק בנוגע לתשעה באב, אבל בנוגע לנטיעה בפורים ולרחיצה בפרהסיה בי"ז בתמוז לא חלקו עליו. גם מהירושלמי ניתן להבין כך, מאחר שרצונו של רבי לעקור את ט' באב נזכר בירושלמי

⁶ יש שלמדו מכאן שמותר לעשות בפורים מלאכות אחרות שיש בהן שמחה. כך למשל כתב הרב מנחם המאירי (בית הבחירה, ה ע"ב): "מכאן סומכים תלמידי חכמים לכתוב סברותיהם אף ביום הפורים דרך שמחה ושעשוע וכענין שאמרו (יז ע"א) היה כותבה דורשה ומגיהה". ראה עוד: הרב אהרון הכהן מלוניל (ארחות חיים, הל' מגילה אות כז). הרב ישראל איסרלן (שו"ת תרומת הדשן, א, סי' קיב), וכפי שכתב תלמידו הרב יוסף יוזפא אוסטרייכר (לקט יושר, א, אורח חיים, עמ' קנט ענין ג): "נראה לע"ד דאע"ג דכתב הרמב"ם דאין ראוי לעשות מלאכה בפורים, ובסמ"ק כתב דיש מקומות דנהגו שלא לעשות מלאכה בפורים, מ"מ כל המלאכות שעושין כדי לשמח כגון שתופרין ומציירין ומתקנין כמה כלים ועניינים לשמח, אע"פ שעושין מלאכות גמורות, כלהון שרי. והכי איתא בפ"ק דמגילה ה' ע"ב, דמשני לעולם נהג איסורא אפילו באתרא דרבי, אלא רבי נטיעה של שמחה נטע, ואין לך מלאכה גמורה יותר מנטיעה ואפילו הכי שרי בכי האי גוונא. זה מצאתי מתשובת הגאון ז"ל". עוד על מלאכה בפורים: הרב עובדיה יוסף (שו"ת יביע אומר, ו, או"ח סי' מז; שו"ת יחווה דעת, א, סי' צ); בירור הלכה (מגילה, עמ' י-יא).

⁷ פירושים מעין אלו נזכרים אצל מספר ראשונים (ר"ן, תענית ה ע"ב בדפי הר"ף; רש"י, ריטב"א ורשב"א, עירובין כה ע"ב, ורש"י בעירובין כו ע"א ד"ה להרע; טור אורח חיים סי' תקנא, ומפרשים).

⁸ כך פירש גם במקומות אחרים (כתובות טו ע"א ד"ה בקרונות, וד"ה בשעת קרונות).

בצירוף אי הסכמת חכמים (א, ד); ואילו הנטיעה בפורים והרחיצה ב"ז בתמוז נזכרות בירושלמי (א), (א) ללא האזכור שחכמים לא הודו לו.

נראה שאפשר להסביר את מעשיו של רבי בפורים על פי מעשיו ב"ז בתמוז ועל פי רצונו לעשות שינוי בצום ט' באב. אמוראים בתלמודים מפרשים שרבי לא רצה לבטל כליל את ט' באב, אלא מדובר בשנה שט' באב חל בה בשבת ונדחה ליום ראשון, "ואמר רבי הואיל ונדחה ידחה, ולא הודו לו חכמים". אלא שגם לאחר ההבהרה שמדובר בניסיונו של רבי לבטל את הצום באותה שנה, מדוע הוא רצה לעקור את ט' באב? האם עמדתו של רבי נובעת רק מהעובדה שמדובר על צום שממילא נדחה מהתאריך הקבוע, או שניסיון זה מלמד על עמדה רחבה יותר של רבי הדוגלת בעקירה מוחלטת של הצום בט' באב, אלא שהוא ניסה לשכנע את החכמים לעשות כן לפחות בשנה שבה ממילא הצום נדחה מתאריכו הקבוע? מדוע חכמים לא קיבלו את עמדתו? מה בדיוק רצה רבי לעקור מט' באב?

התוספות (ה ע"ב ד"ה ובקש) הסבירו שרבי רצה לעקור ולקבוע את הצום בעשירי כדברי רבי יוחנן (תענית כט ע"ב), וחכמים לא הסכימו איתו.⁹ אך ראשונים אחרים לא קיבלו הסבר זה, ולהבנתם מדובר בעקירה שיש בה ביטול לדבר קיים, ולא העברת הצום מתאריך אחד לתאריך אחר.¹⁰ תוספות (שם) כתבו הסבר נוסף: רבי רצה להשוות את אופי התענית של ט' באב לאופי התעניות האחרות, המתבטא רק באיסור אכילה ושתייה. הרשב"א והריטב"א (שם) קיבלו הסבר זה, ולדבריהם החומרה של ט' באב ביחס לשאר הצומות – שהרי אסורים בו גם נעילת סנדל, רחיצה, סיכה ותשיש המיטה – היא בשל קבלת הדורות הקדמונים, שראו שהן חורבן בית ראשון והן חורבן בית שני אירעו באותו תאריך, אך רבי חשב שאפשר לצמצם את החומרות.

מה השתנה בימי רבי שהוא רצה לעשות שינויים בצומות? יש ראשונים שקושרים את הנהגתו של רבי לסוגיה אחרת שאמוראים מאוחרים לרבי דנו בה, מה הם הקריטריונים לביטול הצומות על פי נבואת זכריה? כך נאמר בגמרא (ראש השנה יח ע"ב):

דאמר רב חנא בר ביזנא אמר רב שמעון חסידא: מאי דכתיב "כה אמר ה' צבאות צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה, והאמת והשלום אהבו" (זכריה ח, יט)? קרי להו צום, וקרי להו ששון ושמחה. בזמן שיש שלום – יהיו לששון ולשמחה, אין שלום – צום.

אמר רב פפא: הכי קאמר: בזמן שיש שלום – יהיו לששון ולשמחה, יש שמד – צום, אין שמד ואין שלום, רצו – מתענין, רצו – אין מתענין.

ר' שמעון חסידא עמד על הקושי בפסוק בזכריה. מחד גיסא הימים נקראים "צום", ומאידך גיסא הם "ימי ששון ושמחה". לפיו, כשיהיה שלום הצומות יתבטלו, וכשאין שלום יצומו. רב פפא פירש גם

⁹ כך פירש גם תוס' רא"ש (ה ע"ב). בגמרא (תענית כט ע"ב) אמר רבי יוחנן שאילו הוא היה בתקופת החורבן, הוא היה קובע את הצום ב' באב מפני שרובו של בית המקדש נשרף ב' באב. חכמים קבעו את הצום בכל זאת בט' באב, מאחר שלפיהם יש עדיפות לקבוע את הצום בתחילת הפורענות. דעת חכמים זו מופיעה בירושלמי (תענית ד, ו; מגילה א, ד) בשמו של רבי ירמיה בשם רבי חייא בר בא. עם זאת, מצאנו בירושלמי חכמים שקיבלו את ההכרעה לצום בט' באב, אך התענו גם בעשירי, או לפחות גם בליל עשירי.

¹⁰ אחרונים עסקו אף הם בדברי התוספות, אם זו הייתה כוונת רבי וכיצד הדבר תואם את הכלל: "אין בית דין מבטל דברי בית דין חברו אלא אם כן גדול ממנו בחכמה ובמנין" (משנה עדויות א, ה). ראה: מהר"ץ חיות (מגילה שם); הרב נסים חיים משה מזרחי (שו"ת אדמת קודש, א, י"ד סי' יד); הרב חיים יוסף דוד אזולאי, החיד"א (שו"ת חיים שאל, ב, סי' כג); הרב שלום מרדכי הכהן (שו"ת מהרש"ם, ג, סי' רכז); הרב צבי יהודה קוק (מצוות ראייה, הערות עמ' רז), ועוד.

את הפסוק, ולפיו יש שלושה מצבים: כשיש שלום – אין מתענים. כשיש שמד – מתענים. אין שלום ואין שמד – הצום נתון לבחירה. מה הכוונה "שלום" בהקשר זה? ממכלול דברי הראשונים (שם) עולה שיש מנעד רחב מהו "השלום" הצפוי שבו יתבטלו הצומות. ימות המשיח, בניין המקדש ללא גזרות שמד, עם ישראל ריבון בארצו, ואין יד האומות תקיפה על ישראל.¹¹

יש ראשונים שהחילו את העקרונות שנקבעו בימי האמוראים המאוחרים לרבי על ימיו של רבי, ונימקו כך את המניעים שלו לרחוץ בפרהסיה ב"ז בתמוז ולבקש לעקור את תשעה באב. כך כתב הריטב"א (ה ע"ב):

בימי רבינו הקדוש, דהיינו רבי, אין שמד ואין שלום הוה. ואמרין במסכת ראש השנה (יח ע"ב) דכל שאין שמד ואין שלום רצו מתענים רצו אין מתענים, שכך התנו נביאים שגזרו אותם. דיש שלום היינו שישראל שרויים על אדמתן ואין שמד שמחה, יש שמד צום, אין שלום ואין שמד רצו מתענים רצו אין מתענים, ולפיכך רחץ רבי ב"ז בתמוז. ואפשר דהוא הדין שאכל דרצו אין מתענים כלל, אלא דנקט רחץ דמיפרסמא מילתא. אי נמי לא אכל כיון דנהוג בה איסורא, כגון בזמן הזה נהגו בו ענוי שלא לפרוץ גדרם של ראשונים שנהגו כך. אלא לדידי מסתבר שלא תלו הנביאים ברצו אלא חומר התענית דהיינו רחיצה וסיכה ונעילת הסנדל אבל לא לאכילה, שאין בדין שיהא בית אלקים ועיר הקדש חרבה ואנו אוכלים ושותים, והיינו דקאמר שרחץ ודוקא רחץ וחבירו, אבל לא אכל. ובזמן הזה ג"כ שאין שמד ואין שלום חייבין אנו להאסר באכילה מגזירה הנביאים ולא בתורת מנהג מלבד.¹²

לפי הריטב"א, רבי פירש את הפסוק בזכריה כפרשנותו המאוחרת של רב פפא, ובזמנו היה מצב ביניים. לא היה שלום, כי ישראל לא היו שרויים על אדמתם, במובן שהם לא היו עצמאיים וריבוניים על הארץ אלא היו כפופים לשלטון רומי, אם כי הם גרו בארץ. עם זאת, לא היה שמד, לא היה מצב סכנה ליהודים, ולכן רבי רחץ ואולי אף אכל ב"ז בתמוז, אלא שהגמרא כתבה דווקא רחץ מאחר שרחיצה ברשות הרבים נראית ומתפרסמת לכול.

אפשרות נוספת היא שהבחירה להתענות או לא להתענות כשאין שמד ואין שלום אינה כוללת אכילה ושתיה, אלא רק רחיצה, סיכה ונעילת הסנדל. כל עוד בית המקדש אינו בנוי, בכל מצב אין אוכלים ואין שותים. הריטב"א אף השליך מסוגיה זו לזמנו, וכתב שגם לזמנו שלו ההגדרה המתאימה היא שאין שלום ואין שמד, וזאת אף על פי שהריטב"א עצמו לא היה כלל בארץ, ולגביו הקביעה שישראל לא שרויים על אדמתם היא תיאור עובדה, ולא רק ביטוי לכך שעם ישראל נמצא בארץ אך לא ריבון בה. לכן אין נוהגים לאסור ב"ז בתמוז סיכה, רחיצה, נעילת הסנדל ותשמיש המיטה. רק איסורי אכילה ושתיה אסורים, על פי גזרת הנביאים, עד שייבנה המקדש.

יש אחרונים שהסבירו שמניעו של רבי לשנות את אופי הצומות היה שבימיו היה טוב ליהודים, בשל יחסיו הקרובים של רבי ונציגו של הקיסר הרומי בארץ – אנטונינוס. כך כתב הגר"א (שולחן ערוך אורח חיים סי' תקנ, ב):

ונראה שרבי עקר הג' צומות [י"ז תמוז, ג' תשרי, י' טבת] מאלו החומרות לפי שבימיו נחו ישראל מהצרות כידוע בש"ס וכמו שכתבו הגאונים. וזה שאמר "רחץ בקרונה..." שהוא עקרו

¹¹ בנוגע לביטול הצומות, בהרחבה רבה בספרי: תקנת הצומות והיותן "לששון ולשמחה", באר יהודה – ראש השנה, עמ' 155–182.

¹² כך גם כתב במקום אחר (ראש השנה יח ע"ב). הר"ן (ראש השנה שם; ראש השנה ה ע"א בדפי הר"ף) והרשב"א (ה ע"א) כתבו דברים דומים. גם הרמב"ן (תורת האדם, שער האבל – ענין אבלות ישנה, עמ' רמד [הוצאת מוסד הרב קוק]) הסביר שבימי רבי "אין שלום ואין שמד היה בימיו ומשום הכי רחץ".

מהדברים אלו. וביקש לעקור גם תשעה באב מאלו החומרות, ולרבי אבא בתשעה באב שחל בשבת מאלו הדברים, ולא הודו.

בכמה מקורות מופיעים תיאורים על היחסים המצוינים בין רבי לאנטונינוס, מילדות עד מותו של אנטונינוס.¹³ כשאנטונינוס מת, אמר רבי (עבודה זרה י ע"ב): "נתפרדה חבילה". תוספות (ה ע"ב ד"ה והא רבי) והריטב"א (שם) הזכירו את הגמרא (עבודה זרה שם) שאנטונינוס פטר את בני טבריה ממש לפי שהיו תלמידי חכמים.

הגר"א כתב שגם הגאונים ציינו את הקשר המיוחד בין רבי לאנטונינוס, ונראה שהגר"א כיוון לדברי רב שרירא גאון (איגרת רב שרירא, כיצד נכתבה המשנה, כ [תרגום עברי]), שכתב שלימים הטובים הללו ולקשר בין רבי לאנטונינוס הייתה השפעה משמעותית על כתיבת ששת סדרי המשנה ועל עריכתם:

והנחילוהו לרבי מן השמים שהיו לו תורה וגדולה. והיו כפופין לו מכל המקומות כל השנים, כמו שאמרו (גיטין נט ע"א): "אמר רבה בנו של רבא, ויש אומרים ר' הלל בנו של רבי ואלס: מימות משה ועד רבי לא מצינו תורה וגדולה במקום אחד". ושקטו החכמים בימיו של רבי מכל שמד, משום האהבה שהיתה בין אנטונינוס ורבי, והסכים [רבי] לסדר ההלכה כדי שיהיו גורסים רבותינו כלם, פה אחד, ולשון אחד, ולא שיגרוס כל אחד ואחד לשון לעצמו... ובימיו של רבי בנו של רשב"ג עלה הדבר בידו וסדרם וכתבם, והיו דברי המשנה כ[אלו] משה מפי הגבורה אמרן, וכאות וכמות הם דומים, ולא מלבדו חברם, אלא אותם דברים שהיו גורסים אותם ראשונים שלפניו.¹⁴

ייתכן שרבי רצה לתת ביטוי לאותה מנוחה מהצרות בתקופתו, וניסה לעשות זאת על ידי צמצום החומרות של הצומות. הוא אף ביקש לעקור את ט' באב (על פי ההסברים שהבאנו לעיל), "ולא הודו לו" – "מתשעה באב" (רש"י), אם כי הסכימו למעשיו ב"ז בתמוז. ייתכן שזו הסכמה שבשתיקה, מאחר שלא כתוב באופן חיובי ביחס ל"ז בתמוז ולנטיעה פורים שהודו לו. אומנם לאחר מות רבי נאמר (תוספתא סוטה טו, ג; ירושלמי סוטה ט, טז; סוטה מט ע"ב): "משמת רבי – הוכפלו צרות", אך בימי רבי היה טוב, ולכן ביקש לשנות את אופי הצום. ייתכן עוד שגם רבי התכוון לעשות זאת רק בשנה מסוימת, במיוחד על פי הסברו של ר' אבא בר זבדא שבשנה שבה הוא רצה לעקור את ט' באב הצום חל בשבת ונדחה ליום ראשון י' באב, וממילא גם י"ז בתמוז חל בשבת וגם צום זה נדחה באותה שנה ליום ראשון. היה זה אפוא ביטוי חד פעמי לתחושה הטובה שהייתה בימיו בעקבות הקשרים עם אנטונינוס.

¹³ מדרש (בראשית רבה יא, ד; תנחומא, פרשת מקץ ט); בבלי (עבודה זרה י ע"א–ע"ב; סנהדרין צה ע"א–ע"ב); ירושלמי (סנהדרין י, ה; שביעית ו, א). בירושלמי (מגילה א, יא) נאמר שאנטונינוס התגייר על פי רבי.

¹⁴ הרב ברוך רקובר (ברכת אליהו, שם) הפנה לדברי רב שרירא הללו ולמקורות נוספים בספרי הגאונים. רש"י (בבא מציעא לג ע"ב ד"ה בימי רבי נשנה משנה זו) כתב גם כן: "...לפי שמשברו תלמידי שמאי והלל שהיו לפניו שלשה דורות רבו מחלוקות בתורה ונעשית כשתי תורות, מתוך עול שעבוד מלכיות וגזירות שהיו גוזרין עליהן, ומתוך כך לא היו יכולים לתת לב לברר דברי החולקים עד ימיו של רבי, שנתן הקדוש ברוך הוא לו חן בעיני אנטונינוס מלך רומי, כדאמרין בעבודה זרה (י, ב). ונחו מצרה, ושלח וקבץ כל תלמידי ארץ ישראל, ועד ימיו לא היו מסכתות סדורות, אלא כל תלמיד ששמע דבר מפי גדול הימנו גרסה, ונתן סימנים: הלכה פלונית ופלונית שמעתי משם פלוני. וכשנתקבצו אמר כל אחד מה ששמע, ונתנו לב לברר טעמי המחלוקת דברי מי ראויין לקיים, וסידרו המסכתות; דברי נזיקין לבדם, ודברי יבמות לבדם, ודברי קדשים לבדם, וסתם נמי במשנה דברי יחידים שראה רבי את דבריהם ושנאן סתם, כדי לקבוע הלכה כמותם, לפיכך אמרו בגמרא: אין לך מדה גדולה מזו, שיתנו לב לטעמי המשנה".

ג. נטיעות של מלכים בזמן שיש לישראל מלכות

מאחר שהירושלמי (א, א) ציין את הנהגתו של רבי בפורים וב"ז בתמוז כעניין אחד, "רבי היה מפרסם עצמו שני ימים בשנה", נראה שיש קשר בין הדברים.

באחד השלבים בגמרא (ה"ב) נאמר שרבי נטע את הנטיעה בפורים בהיותו בטבריה. ציינו לעיל את דברי התוספות (שם ד"ה והא רבי) שהפנו לגמרא (עבודה זרה י"א-יא ע"א), שאנטונינוס רצה לשחרר את בני טבריה ממס לפי שהיו תלמידי חכמים. נראה שרבי יהודה הנשיא רצה לבטא בכך שהמצב הטוב של היהודים בימיו בשל קשריו עם אנטונינוס אינו מחייב רק שינוי באופיים של הצומות והקלה ממה שתקנו בתחילה, אלא גם עשייה חיובית בימי שמחה. מאחר שבימי צער ותענית אסרו לטעת נטיעה של שמחה, נטע רבי נטיעה ביום שהוא שמחה. רבי לא עשה מלאכה או פעולה אחרת שיש בה שמחה, אלא דוקא נטע "אבורנקי של מלכים". נטיעות של רווחה ונוי, ונתינת תחושה של היות הנוטע נהוג כמנהגם של מלכים, או כמנהגם של ראשי גלויות שהם כעין מלכים.¹⁵ רבי נטע נטיעה זו בטבריה, שלפי דעתו היא עיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון. הקדושה המיוחדת שיש לערים הללו בטלה לאחר גלות בית ראשון כשפסקו היובלות. מי שעתיד להשיב זאת הוא מלך המשיח, וכדברי הרמב"ם (הל' מלכים יא, א):

המלך המשיח עתיד לעמוד ולהחזיר מלכות דוד ליושנה לממשלה הראשונה, ובונה המקדש ומקבץ נדחי ישראל, וחוזרין כל המשפטים בימיו כשהיו מקודם, מקריבין קרבנות, ועושין שמטין ויובלות ככל מצותה האמורה בתורה.

כשיתחדש מניין שנות היובל יחזרו גם מעמדם של בתי ערי חומה, כאמור בגמרא (ערכין כט ע"א; רמב"ם הל' שמיטה ויובל י, ט): "אין בתי ערי חומה נוהגין אלא בזמן שהיובל נוהג". במקום אחר ציין הרמב"ם (שם יב, טז) את הקשר בין חידוש מצוות היובל ובין דיני בתי ערי חומה: "וכן לעתיד לבוא בביאה שלישית בעת שיכנסו לארץ יתחילו למנות שמיטין ויובלות ויקדשו בתי ערי חומה...". הנטיעה בפורים, ודווקא בעיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון, היא ביטוי לכמיהה לשיבת מלכות עם ישראל לארצו.

קביעת אופיו של פורים כיום משתנה ושמחה, וההלכות הנוהגות בו, קשורה גם לשאלת מלכות עם ישראל בארצו. אין אומרים הלל בפורים, ועל פי דברי רבא (יד ע"א) הסיבה היא: "ואכתי עבדי אחשוורוש אנן". על אף הנס הגדול, לא היה זה נס שלם מאחר שנשארנו תלויים וכפופים לשלטון אחשוורוש. בנוסח הירושלמי (פסחים י, ו) "מרדכי ואסתר משונאיהם נגאלו, לא נגאלו מן המלכות". כמו כן, במשנה (ב ע"א) נאמר שבני הכפרים מקדימים את קריאת המגילה ליום הכניסה. מה התנאים המאפשרים לקרוא מגילה בימי הכניסה? על כך נאמר בגמרא (ב ע"א):

אמר רבי יהודה: אימתי? בזמן שהשנים כתיקנן, וישראל שרויין על אדמתן. אבל בזמן הזה, הואיל ומסתכלין בה – אין קורין אותה אלא בזמנה.

¹⁵ מ"ר הרב צבי יהודה הכהן קוק (הערות לגליון מסכת מגילה עמ' ב [בסוף בירור הלכה למס' מגילה]), העיר שלתלמיד חכם אסור לעשות מלאכה בפני שלושה (קידושין ע"א), וכיצד נטע רבי בפרסום? "וי"ל שהפרסום הוא לאו בשעת מעשה". ראה עוד: הרב דב וידנפלד (שו"ת דובב משרים ג, סי' מז); הרב יששכר טייכטל (שו"ת משנה שכיר, יורה דעה סי' קמג); ואחרונים נוספים שהשיבו לשאלה זו. הרב יששכר תמר (עלי תמר, ירושלמי מגילה א, א) פירש שלכן הדגישה הגמרא שעשה זאת בפרסום, בניגוד לשאר השנה, "כי כן דרכם בהלכה מסופקת לעשות הדבר ברבים כדי שיראו וכן יעשו ולא יהיה לבם נוקפם". נראה להסביר שרבי עשה כן לא בשל העובדה שרצה להראות שמותר לעשות מלאכה בפורים, כי נטיעת העץ דווקא בפורים היא לא מלאכה נצרכת וחיונית, אלא הוא רצה להעביר מסר שמצב עם ישראל בימיו הוא מעין חזרת מלכות לישראל, ולכן נטע נטיעה שמלכים נוהגים לטעת בחצרותיהם.

ראשונים חלקו במשמעות הדברים.¹⁶ יש שפירשו "בזמן שהשנים כתיקנן – כלומר בזמן שאין שם שמד" (רבנו חננאל שם). יש המפרשים שהכוונה היא שהשנים כתיקנן ומקדשים את החודש על פי בית דין, וישראל שרויין על אדמתן, והשלוחים מגיעים לכל מקום (רש"י שם). הרמב"ם (הל' מגילה א, ט) קשר זאת בצורה ברורה להיות מלכות לישראל:

במה דברים אמורים שמקדימין וקוראין ביום הכניסה? בזמן שיש להם לישראל מלכות.

במקום אחר כתב הרמב"ם (פירוש המשנה, מגילה א, א) באופן קצת שונה:

וקריאתה בימים חלוקים היה בזמן שהיתה ידינו פשוטה ותקיפה לקיים המצוות בשלימותן.

מכאן שגם בהלכות פורים ישנה משמעות עמוקה לחזרת המלכות לישראל בארצם. ייתכן שרבי סבר שהמצב הטוב שהיה לעם ישראל בארץ בתקופתו, בשל הקשרים עם המלכות הנוכרית בארץ, מאפשר או אף מחייב לבטא משהו ממידת המלכות, ולכן נטע בפורים נטיעות כדרכם של מלכים.¹⁷ ביטוי דומה ליחסו של רבי ליושבים בארץ ישראל בזמנו אפשר ללמוד מהגמרא (תענית יד ע"ב):

שלחו ליה בני ניווה לרבי: כגון אנן, דאפילו בתקופת תמוז בעינן מטרא, היכי נעביד? כיחידים דמינן או כרבים דמינן? – ובשומע תפלה, או כרבים דמינן ובברכת השנים? שלח להו: כיחידים דמיתו, ובשומע תפלה.

בני ניווה שזקוקים לגשם גם בימי הקיץ שאלו את רבי באיזה חלק מהתפילה עליהם לשאול גשמים: כיחידים שמבקשים בקשות אישיות בשומע תפילה או כציבור בברכת השנים. רבי השיב שעליהם לשאול גשמים כיחידים. על כך הקשתה הגמרא:

מיתיבי, אמר רבי יהודה: אימתי? בזמן שהשנים כתיקנן וישראל שרוין על אדמתן, אבל בזמן הזה – הכל לפי השנים, הכל לפי המקומות, הכל לפי הזמן!

לפי רבי יהודה, דברי רבי נכונים "בזמן שהשנים כתיקנן וישראל שרוין על אדמתן". זהו אותו ביטוי שאמר רבי יהודה (ב ע"א) בנוגע לאפשרות שבני הכפרים יקדימו את מקרא המגילה לימי הכניסה. אך בזמן שאין ישראל על אדמתן ואין השנים כתיקנן, כל מקום מבקשים בברכת השנים לפי צורכיהם. על כך השיבה הגמרא (תענית שם):

אמר ליה: מתניתא רמית עליה דרבי? רבי תנא הוא ופליג.

תשובת הגמרא היא שרבי הוא תנא, והוא חלק על דברי רבי יהודה.¹⁸ נראה שרבי קיבל את העיקרון שסדר התעניות על הגשמים הוא לפי המצב בארץ ישראל, אך הוא לא קיבל את הסיפא של דברי

¹⁶ בסיכום ובביאור דבריהם, ראה: הרב שלמה גורן ("פורים ביום הכניסה וזיקתו למלכות ישראל", תורת המועדים, עמ' 260–272).

¹⁷ הרב יששכר תמר (עלי תמר, ירושלמי מגילה א, א) סיכם: "מתוך ידידותו לאנטונינוס שהיה זמן שלום והארת פנים לישראל, חשב רבי שזה סימן תחילת גאולתן של ישראל שבא קימעה קימעה, ורצה שהעם יתכונן לגאולה". הרב תמר לא הדגיש את הנהגת רבי כהנהגה של מלכות, אלא ראה בנטיעה ביטוי לתחילתה של גאולה. לא מוסבר בדבריו מדוע רבי נטע עצים אלו דווקא בפורים.

¹⁸ תשובת הגמרא מצריכה בירור. ברור שרבי הוא תנא והוא רשאי לחלוק על תנאים אחרים. אלא שרבי היה תלמידו של רבי יהודה וצריך ממנו, כפי שהוא העיד על עצמו (תוספתא ב, ד; ירושלמי ב, ה; בבלי כ ע"א): "אמר רבי: קטן הייתי וקריתיה [את המגילה] לפני ר' יהודה באושא". הרב מרדכי פוגלמן ("רבי תנא הוא ופליג", שו"ת בית מרדכי, ב, ס' כד) הציע שהכוונה היא לרבי יהודה נשיאה, בן בנו של רבי, שנזכר מספר פעמים בשם רבי. ההצעה זו נשענת על כך שקודם לכן נזכר בסוגיה רבי יהודה נשיאה שגזר שלוש עשרה תעניות. נראה שאין הכרח לומר שגם הדיון בעקבות שאלת אנשי ניווה היה בפני רבי יהודה

רבי יהודה, שבזמן הזה הכול לפי השנים והמקומות. רבי הבין שבזמנו עם ישראל קרוב יותר במידת מה למצב המוגדר בהלכה "ישראל שרויין על אדמתו", ולכן חלק רבי על דברי רבי יהודה ויצר הבחנה ברורה בין ארץ ישראל לחוץ לארץ בנוגע לשאלת הגשמים, העמיד במרכז את עם ישראל היושבים בארץ ישראל, ואת היהודים יושבי חו"ל כיחידים ולא כציבור. המציאות השלטונית בימי רבי שוב הביאה לכך שיש להעניק משהו ממידת המלכות לעם ישראל היושב בארצו.¹⁹

סיכום

רבי יהודה הנשיא היה עושה שתי פעולות בפרסום: נוטע נטיעות בפורים, ורוחץ בקרונה של ציפורי בי"ז בתמוז. הוא גם סבר שיש בלעקור את ט' באב, לפחות באותה שנה שבה ט' באב חל בשבת, אך חכמים לא הודו לו. בנוגע לנטיעה, הגמרא דנה בדבר, ואפשר להבין ממנה שרבי נטע נטיעה זו בטבריה, "ורבי נטיעה של שמחה נטע... איזו היא נטיעה של שמחה? זה הנוטע אבורנקי של מלכים". מדובר בנטיעה מיוחדת. נטיעה לשם נוי וצל, נטיעה לשם רווחה, וכדרכם של מלכים.

מה קרה בימי רבי שהוא ביקש לשנות לקולא את אופי צום י"ז התמוז, ולעקור את צום ט' באב? יש ראשונים שכתבו שבימי רבי לא היו גזרות שמד, אם כי עדיין לא היה שלום, ולכן הוא חשב שיש מקום לשנות. פירוש זה מבוסס על הגמרא (ראש השנה יח ע"ב) שדנה מה הם הקריטריונים לביטול הצומות ולמימוש נבואת הנביא זכריה שהצומות הללו יהיו לששון ושמחה, וכן מה הם שלבי הביניים שיש אפשרות לבחור בהם אם לצום – "אין שלום ואין שמד, רצו מתענים רצו אין מתענים". יש אחרונים שפירשו שהעניין התעורר באופן מיוחד בזמן רבי, כי לרבי היו קשרים טובים מאוד עם אנטונינוס הנציב הרומי בארץ, ובימיו נחו ישראל מהצרות. אנטונינוס פטר את חכמי טבריה ממיסים, והמנוחה מהצרות אפשרה לרבי לכתוב ולערוך את ששת סדרי המשנה.

רבי לא נטע סתם עץ בפורים, אלא נטע נטיעה של שמחה שהיא "אבורנקי של מלכים", פעולה של מלכים. לא אומרים הלל בפורים, כי עם זאת שניצלנו מגזרת המן עדיין עם ישראל נשאר תחת מלכותו של אחשוורוש ולא נגאל מהמלכות. קוראים מגילה בימי הכניסה בזמן שישראל שרויים על אדמתם ויש להם מלכות. רבי רצה לבטא משהו מהנהגת המלכות של עם ישראל בארצו באותו הזמן, בשל התקופה הטובה תחת שלטון אנטונינוס, ועל כן נטע נטיעה של מלכים, ודווקא בטבריה שהיא עיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון, כקריאה וציפייה לימים שבהם מלך המשיח יבוא ויחדש את מצוות השמיטה והיובל, ואז ישובו למקומם גם המעלות והמצוות המיוחדות של ערים מוקפות חומה בארץ ישראל.

נשיאה, שהרי כאמור הגמרא הגדירה את רבי כ"תנא הוא ופליג", ואילו רבי יהודה נשיאה נכדו כבר נחשב לאמורא.

¹⁹ רבי עצמו בא ממשפחת בית דוד (כתובות סב ע"ב; ירושלמי תענית ד, ב, ועלי תמר שם), והוא אף נהג במעט ממידת מלכות בית דוד. בגמרא (ראש השנה כה ע"א) מסופר שרבי שלח את רבי חייא לקדש את החודש בעין טב, וביקש ממנו: "ושלח לי סימנא – דוד מלך ישראל חי וקיים". בגמרא (סנהדרין לח ע"א) פייס רבי חייא את רבי, לאחר שבני רבי חייא אמרו שאין בן דוד בא עד שיכלו שני בתי אבות בישראל, הנשיא וראש הגלות. בגמרא (הוריות יא ע"ב) רבי אף התעניין בשאלה: לו בית המקדש היה קיים והוא היה חוטא, האם הוא היה מקריב שעיר כמלך או שעירה כהדיוט? ראה בהרחבה בספרי: "אלו ראשי גלויות שבבבל... אלו בני בניו של הלל", באר יהודה – סנהדרין, עמ' 74–88.